

VITA

AZ ALAP NÉLKÜLI ALAPOZÁS

Érdeklődéssel olvastam Kulin Ferenc írását Kántor Lajos *Alapozás* című tanulmánykötetéről az *Irodalomtörténet* 1971/2-es számában. Előre kell bocsátanom, hogy a recenzió lényegével és gondolatmenetével egyetértek, s ha mégis igényem a hozzászólást, azt nem vitázó kedvből teszem, hanem inkább hozzákapcsolódnék néhány irodalomszociológiai szempont és kritikai megjegyzés élesebb felvetésével. A kiindulópont számomra is Kántor Lajos irodalomszemléleti álláspontja, amelyet — ismételten hangsúlyozom — az irodalomszociológia marxista nézőpontjából kívánok elemezni.

A *Brassói Lapok* kis írói albumában Kántor Lajos önmagát irodalomtörténésznek, kritikusként és esszéíróként nevezi, s az *Alapozás* címen megjelent kötetében nem egészen egy évtized írásait gyűjtötte egybe. A Németh Lászlóra emlékeztető címadás az irodalmi szellemtörténetben fogant, bár hozzá kell tennem: Németh László a *Készülődés*-kötetekben mértéktartóbban foglalta össze a 10–15 évvel azelőtt megjelent Móricz Zsigmondról, az erdélyi irodalomról, a *Nyugat* húsz esztendejéről, Tamási Áronról, Áprily Lajosról, Berde Máriáról, Reményik Sándorról és még jónéhány íróról szóló tanulmányait.

No, de Kántor Lajos nem Németh László s egy pillanatig sem gondolok sem a felkészültség és fráskészség, sem pedig a világszemlélet szempontjából bármilyen összevetésre. Annál inkább nem, mert Kántor Lajos a marxista irodalomszemlélet nevében ír és szerkeszt. Más kérdés, hogy valóban a marxista módszert alkalmazza-e, hogy írásai ténylegesen tükröznek-e valamilyen szilárd és határozott irodalmi világszemléletet?

Kérdőjel került a kérdések végére s a kérdőjelek feloldása utáni felelet Kántor Lajos irodalomtörténeti és irodalomkritikusi világszemlélete tekintetében határozottan negatív. Nem arról van szó, hogy tehetségét és képességét akarnánk kétségbevonni. De még arról se, hogy az általa is rossz emlékünek nevezett szociologizmus szempontjait kívánnánk felidézni. A világszemlélet, a marxista művelődésszociológia általában s azon belül az irodalomszociológia azonban nem szociologizmus, hanem alkotó módszer, amely pillanatra sem szorítja háttérbe az esztétikai értelmezéseket és értékeléseket. Eszté-

tika és irodalomszociológia egyaránt szerves része a marxista világnézetnek, amelynek nemcsak a tartalmi, de a módszertani részét sem lehet habarccsá keverni más világszemléletekkel.

Nézzük meg közelebbről az *Alapozás* alapjait és alapszemléletét. Egységes módszere nincs, idézet azonban annál több. Dogmatikus merevség lenne számonkérni Marxot, Engelst vagy Lenint, a szövegeket és idézeteket, de nem az megkérdezni, miért nincs szó semmiféle értelemben a szocialista szemléletről vagy akár a szocialista realizmusról. Hiszen ha nem csak naturalista, kritikai és pszichológiai realizmus létezik Kántor számára, hanem igen gyakran fordul az etikai, erkölcsi, sőt az általa felfedezett „szó szerinti” realizmus terminológiájához is, miért a félelem a szocialista realizmustól, amelynek lehettek ugyan rossz kinövésői és vulgarizáló képviselői, létét és hatását azonban kétségbevonni nyilván nem lehet.

Ami az „alapozás”-nál szembetűnő, az a rengeteg idézet. Egy-két írástól eltekintve — talán Horváth Imre és Szabédi László a kivétel — minden tanulmányának mondanivalóját más esszéírók és kritikusok véleményére alapozza. Idézi őket, s annyira körülbástyázza tárgyát az idézetekkel, hogy mikroszkopikus vizsgálódásra van szükség, egy-egy eredeti gondolat észrevételére és kihámozására.

Egyik 1964-ben írt írásában (*Madách egy évszázad távlatában*) bibliográfusi szenvedéllyel idézi Tóth Béla, Arany János, Erdélyi János, Szász Károly, Bérczy Károly, Palágyi Menyhért, Riedl Frigyes, Voinovich Géza s a marxisták: Barta János, Gaál Gábor, Hermann István, Révai József és Sötér István véleményét s örömeiben valósággal felkiált, hogy idézheti Barta Jánost, amiért nem talált egységes gondolatrendszerrel Madách tragédiájában. És miután megállapítja, hogy Madách „az irodalomtörténeti kutatás nagy iskolája”, akivel kortársak, pozitivisták, szellemtörténészek, felekezetek és fasiszták foglalkoztak és művét értelmezték, még leszögezi, hogy „kétségtelen eklekticizmusa”. De adós marad Madách eklekticizmusának elemzésével és bizonyításával s adós marad a felsorolt világnézetek mellett a történelmi materializmussal. Ne kutassuk, hogy — Kántor szavával élve — milyen irányban „kereskedjünk” a Madách-kutatásban, hanem keressük meg annak a Hegelben csúcsonodó német idealista filozófiának a motívumait, amelynek szellemében alkotott Madách s amely rányomta bélyegét a kor filozófiai gondolkodására. Ehelyett egy bevetett ötlettel Madách humanizmusát Franz Kafkával igyekszik összekapcsolni. Az ötletet azonban még csak el sem mélyíti s a rejtvény megfejtését a Tragédia és a *Kastély* között az olvasóra bízta.

A Madách-probléma izgatja Kántort és sok hasznos dolgot is felidéz emlékezetünkben. Egy másik írásában (*Közélet és magány*) Madách ellentmondásaival foglalkozik. A párhuzam ezúttal nem Kafka, hanem Dosztojevszkij. Most azonban nem másod-, hanem har-

madkézből alapoz. Dosztojevszkijel veti össze Madáchot, de nem a Dosztojevszkij-élmény alapján, hanem Jurij Karjakin „gondolatébresztő” tanulmánya nyomán támadt ötlettel. Bölcsen megállapítja, hogy Madách „a népért küzd, a nép nélkül” (az abszolútizmus csendőrszuronyonok nyugvó korszakáról van szó) s utána sakktáblán játszik Lukács Györggyel szemben Voinovich Géza, Révai József és Sőtér István idézetekkel.

Mindkét Madách frás keltezése 1964. Az elsőben kijelenti, hogy „a költészet nem filozófia” s elveti többek közt Gaál Gábor megállapítását, amely szerint a Tragédia inkább világnézeti-filozófiai, mint művészi tükrözés. A másodikban viszont Sótérre és Révaira támaszkodva Madáchot „filozófikus alkatú költő”-nek klasszifikálja.

Tanárok és érettségire készülő diákok hasznosan forgathatják a „tisza epika felbomlásával” s a magyar próza 20. századi fejlődésével kapcsolatos írásait. Mindaddig persze, amíg az adatokról van szó. De megálljt kell mondanunk egyes megállapításaival kapcsolatban. Jókai és Mikszáth kicsik vizsgálódási köréből, mint egy előző történeti korszak meghatározó figurái. Bár teljesen érthetetlen, hogyan lehet az 1880–1910-es periódus prózájából kihagyni Mikszáthot. Ez a periódus különben Kántor szerint „önálló egység”, jóllehet „ez az egység relatív”, sőt a „sokszínűség” jellemzi.

Feltételezhetően jól ismeri a korszak prózáját. Mégsem tudjuk meg, mi a véleménye az egyes íróról s a korszak irodalmáról. Hogy mégis képet kapunk, az a Kántor által bőven idézett szerzőknek köszönhető. A szellemtörténeti értékelést Halász Gábor, a történelmi materializmusét Diószegi András idézéséből tudjuk meg. A realista irodalomról Lukácsy Sándor, a naturalizmus megjelenéséről Czine Mihály, a Bródy–Petelei–Tolnai–Krúdy vonalról Kozma Dezső, Szini Gyuláról Vargha Kálmán tájékoztat az *Alapozásban*. Idézés, magas szintű recenziálás, eklekticizmus jellemzik Kántor módszerét, de homályban marad a szerző saját véleménye.

Vége egy jó összefoglaló Thury Zoltánról, a szegényemberek írójáról. A Móricz Zsigmondról szóló tanulmányokban azonban ismét feltűnnek az alapotlan és kidolgozatlan ötletek. Előbb a Móricz–Thomas Mann párhuzam lehetősége, aztán a Proust–Móricz s a Móricz–Tolsztoj kapcsolat ötlete. Végül, amiről maga is úgy véli, hogy meghökkentő: a Móricz–Salinger párhuzam. „... Ugyanaz az alapézés, sőt alapszituáció határozza meg Nyilas Misi és a kis árvaházi leánya történetét, mint Salinger *Zabhegyezőjében*, vagy a világhírű Updike regényben, a *Kentaurban* a »modern« amerikai gyermekhős hányódását egy rideg, embertelen világban.”

Mi ez? Állunk meg csodálkozva s értetlenül. Nyilván nem irodalomszociológia. Nem a marxizmus módszere. De még csak a strukturalizmus, egzisztencializmus vagy neopozitivizmus szemlélete

sem. Összehasonlító módszernek sem fogadható el, mert annak alapja a történetiség kutatásának szociológiai szemlélete. A parasztyerek Nyilas Misi és a nyomorúságban felnövő Csibe, a modern amerikai dühös fiatalokkal lennének azonosak? A századforduló paraszti társadalmának bontakozó gyermeklelei s az ötvenes évek huliganizmusától terhes New York légkörének fiataljai ugyanabból az „alapszituációból” kerülnek ki, s ugyanazokat az „alapérzéseket” hordozzák? És vajon *A nagy fejedelem* s a *Háború és béke*, az *Életem regénye* és az *Eltűnt idő nyomában*, vagy a *Forr a bor, Forró mezők* és *Betyárok* hősei egy nevezőre hozhatók a *Buddenbrook-ház* vagy a *Varázshegy* polgárai-val?

Különben maga Kántor is rációfól önmagára. Ugyan nem tér ki Thomas Mann nagy-realizmusára, sem Proust lélektani elemzéseire, vagy Salinger és Updike modernségére, s Móriczról leírja a didaktikus mondatot, hogy regényeiben „népies nyelvet használ”, a Csibe-probléma megfejtéséhez elfogadja az irodalomszociológiát, de mintha megjedne a terminológiától, sietve hozzáteszi, hogy Móricz valóság-tisztelete lényegében „a szó szerinti realizmus” vállalása és vallása.

Az *Alapozás*ban a logikát legfeljebb az írások kronologikus sorrendjében találhatjuk meg. A prózaírókra következik a „költők prózája”-nak a vizsgálata. Kántor helyett ezúttal is mások végzik el az elemzést: Martinkó András a prózaíró Petőfiről, Bustya Endre Adyról, Kiss Ferenc Kosztolányiról, a *Magyar Irodalom Története* V. kötete Juhász Gyuláról, Barta János pedig a líraelméleti alapfogalmakról. Kosztolányiról szerencsére még megtudjuk Bóka László értékelését is, sőt még József Attila véleményét is.

A magyar novella útjai sem mentesek a koncepciótlan megjegyzésektől és ötletektől. Abban igaza van, hogy a múlt és a jelen annyira szétválaszthatatlan, hogy nem lehet csupán egy-egy történelmi jelentőségű évszámmal jelezni a fejlődés szakaszait. Abban azonban már nincs igaza, hogy nem szabad ragaszkodni „a társadalmi forduló-pontokhoz”.

Nem kívánok válaszolni, de mégis megkérdem Kántor Lajost, hogy a magyar próza elemzésében hogyan jutott el Füst Milán, Kassák és Tersánszky párhuzamához, hogy Kassák Lajos miért tartozik a nagy „magányosok” közé, hogy miért csak a különben egyáltalán nem egységes népi írókra jellemzők az ilyen közös jegyek: népközelség, társadalmi felelősség és népszolgálat. Vajon igaza van Kántornak, hogy Kodolányit Németh László emelte be Móricz és Tamási mellé „a magyar realista novella legkülönb mesteri közé”? Vajon ha ez így van, az Németh László értékelő kritikusi érdeme, vagy a prózaíró Kodolányié? És vajon elfogadható az az álláspont, hogy Illyés Gyula a népi irodalomnak azt az epikai ágát teremtette meg, amely egyforma távolságra áll a valóságirodalomtól és a költészettől?

A szocialista módszer mellőzése furcsa következtetésekhez vezetheti az olvasót. Mert igaz ugyan Kántor állítása, hogy az emigráns írók csoportja is differenciálódott „majdnem annyira, mint a népi íróké . . .” De vajon ez a differenciálódás azonos? Nyilván nem. Veres Péter és Darvas József 1944 előtt a kommunista és szociáldemokrata mozgalmakban vesznek részt, Erdei József és Kovács Imre a baloldali márciusi frontban, de Sinka István és Erdélyi József eljutottak a nyilas mozgalomig. A baloldali emigráció csoportokra szakadt valóban. Kassák, Déry, Lukács, Gergely Sándor, Illés Béla, Hidas Antal, Lengyel József s a többiek egymással is harcban voltak. De . . . és ismét itt a de . . . egyikük sem fordult el a szocializmustól s mindannyian kérelhetetlen és megalkuvás nélküli szellemi harcosai maradtak a fasizmus elleni küzdelemnek.

A legújabb prózairodalom jellemzéséről is kérdőjelek maradnak. Igaz, hogy Déry Tibor novellisztikája új korszakot jelez a 20. századi magyar elbeszélőirodalomban. De miért? Formában vagy lényegben vagy mindkettőben? Viszont nem biztos, hogy igaz, amit Örkény István és Sarkadi Imre szemléletével kapcsolatban állt, hogy „. . . az egykori népi-urbánus szembeállítás végérvényesen idejétmúlt”. Valóban „végérvényesen” így lenne, vagy új formákban, új keretek között s új tartalommal telítődve dúl a szellemi harc?

A kortársakkal, a hatvanas évek elbeszélőivel kapcsolatban elnagyolt mondatokban az „erkölcsi realizmus”-ról, a „szociográfiai forradalom”-ról s a „valóság rehabilitálásá”-ról beszél, de ebben nyilván nem a szocialista irodalom megújulását véli felfedezni. Erre utal konklúziója, amelyben a mai irodalom legfontosabb etikai-esztétikai funkciójának a *kérdésezést* tartja. A marxista szemléletű „szociográfiai forradalom” számára — s ide sorolnám én is Fejes Endrét, Galambos Lajost, Moldova Györgyöt, Sükösd Mihályt, Sánta Ferencet és társait — nem kizárólag a *kérdézés* a lényeges. Éppolyan fontos a *felelet*, a válasz a nép, az emberek kérdéseire.

Kántor Lajos a selekvés költőjének nevezi joggal Illyés Gyulát, jellemzésére azonban ismét másokhoz fordul s így regisztrálhatjuk, hogy Gaál Gábor, Babits Mihály és Németh László milyen sokra értékelték költészetét. Kántor írása hasznos életrajz azoknak, akik nem tudnak hozzájutni az *Irodalmi Lexikon*hoz vagy az új *Magyar Irodalom Történetéhez*. Az Illyés Gyula-írásban azonban van ismét két, világszemléletileg bírálható megjegyzése. Az egyikben leszögezi, hogy „nem osztjuk” az újvidéki irodalomtörténészek nézeteit, akik szerint a *Nyugat* költészetével szemben a fő vonalat Kassák és csoportja jelenti. Így, egyszerűen, hogy „nem osztjuk”. Milyen nézetet nem oszt? A világszemléleti értékelést? Vagy csupán esztétikáról lenne szó?

A másik meglepő világnézeti elferdülése Kántornak a „népiség”

értelmezésének a kiterjesztése. A „tágra értelmezett népiségbe” – minden további magyarázat nélkül – beletartozik József Attila, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Juhász Ferenc és Nagy László. Kijelentés-szerű fogalmazását ebben a kérdésben viszont még idézetekkel sem próbálja alátámasztani . . .

Ne részletezzük, mi marad ki könyvéből az elmúlt hét-nyolc év-tized magyar irodalmából. Meg kell állnunk viszont annál a kérdés-nél, hogy mi számít ennek az időszaknak az erdélyi irodalmából, mi kerül be az alapozásba és mi marad ki belőle. Peteleiről, Tolnairól itt-ott, az idézetek révén szó van. A két világháború közötti erdélyi novella vonalából csak Tamási Áron számít. Egyszer-kétszer említi ugyan Asztalos István nevét, átfutván foglalkozik Nyíróval és Kacsóval a népiség és mítosz viszonylatában. Semmi több . . .

A költészetből Szabédi László „a ráció romantikusa”, Bartalis János és Horváth Imre. Ezekben az elemzésekben már több az eredetiség s azt bizonyítják, hogy Kántor Lajos az „idézek”-nél többre képes, erejéből nemcsak összegező írásokra, hanem elemző esszékre is telnc. Persze nem mindenben érthetünk egyet a három költővel kapcsolatban tett észrevételeivel sem. Strukturalista elemzésekre jó példának tartja Szabédit és Horváth Imrét, az elemzésre magára azonban nem futja erejéből. Egy szó-statisztikát csinál mindössze Horváth Imréről. Költői rokonságát azonban a kínai és japán költészettel keresi, s bizonyítékul egymás mellé állítja a japán Kinsha 18. századbeli versét egy Horváth Imre-verssel.

Szabédiről írva ismételten örvend, hogy az irodalomkritika túl-jutott a szociologizáláson. Erőltetett a Szabédi–József Attila párhuzama, a vonatélmény alapján sikertelen kísérlet a nyelvi strukturalizmus igazolására. De azt hiszem, ugyanígy erőltetett Szabédi prózájának rokonítása Tamásival, Nagy Istvánnal és Asztalos Istvánnal. Még azt is megkísérli, hogy Szabédi egyik elbeszélését (*Műkedvelő napszámos*) a munkásábrázolásban Nagy István és Gelléri Andor Endre mellé állítsa.

Kántornak önmagával szemben is tisztáznia kellene, mit tart szociologizmusnak, mit irodalomszociológiának és mit szociográfiai forradalomnak? Mit vet el és mit fogad el? A szociologizmus vádjával veti el Bartalis „megérdemelten” elmarasztalt riportverseit és „bántó didaktizmusnak” nevezi Szabédi mély meggyőződésből fakadó mozgalmi verseit (*Sokan szólnak, Mind aláírjuk*, stb.). A szocialista szemléletet lazítja, sőt bizonyos fokig diszkreditálja, amikor az irodalomtörténetírás „szociologizáló” gúzsbakötéséről ír, vagy amikor azt állapítja meg, hogy a marxista irodalomtörténész számára fenyegető veszélyt jelent, hogy „az adatok elfedik a távlatokat, a művek elemzése a tágabb összefüggéseket”.

Lényegében a végére értünk a Kántor könyvével kapcsolatos

problémák fontosabbjainak. Ez a kötet az irodalomtörténetnek és az író világszemléleti állásfoglalásának nem az alapozása, hanem jobb és kevésbé jó írásoknak, idézetekre és ötletre, lexikális adatokra s bibliográfiai adalékokra támaszkodó írásoknak igényes címmel kiadott gyűjteménye. Az ilyen alapozásnak nincs hitele, mert nincs alapja. Az ex-katedra ítéletek nemcsak furcsák az irodalomtörténész részéről, de elfogadhatatlanok, különösen, ha nem bizonyítottak. Az irodalomra is áll a marxizmusnak az a tétele, hogy minden jelenség mögött vizsgálja a történelmi konkrétságot, Marx szerint a „történelmileg objektív valóságot”, amely nem azonos a polgári objektívizmussal és nem azonos a mindig vulgarizáló szociologizmusokkal.

Az *Alapozás* nem szocialista szemléletet alapoz. Végeredményben, más kiindulópontokból ugyanarra a végkövetkeztetésre jutok, mint Kulin Ferenc, aki Kántor Móricz-felfogását elemezve állapította meg, hogy „nem egyszerűen véleménykülönbségről van szó, hanem olyan elvi alapozásról, amelynek konzekvenciái nem cgyeztetetők a marxista irodalomszemlélettel”.

JORDÁKY LAJOS

MIKSZÁTH KÁLMÁN ÉS A TISZAESZLÁRI VÉRVÁDPER

Öt évvel ezelőtt, 1966-ban Hegedűs Sándor *A tiszaezslári vérvád* címmel újra feldolgozta az 1882 április elsején Tiszaezslárról nyomtalanul eltűnt Solymosi Eszter ügyéből fakadó s hamarosan rituális gyilkosság vádjává terebélyesedő ügy történetét. Célkitűzését a következőkben körvonalazta:

„Az antiszemitizmus történetének marxista igényű kutatása nálunk még kezdeti stádiumban van. Fejlődésünk jelenlegi fázisa azonban megkívánja alapos és sokoldalú tanulmányozását... Teszem ezt

abban a reményben, hogy sikerül legalábbis felvillantanom az antiszemitizmus valóságos rendeltetését, osztálytartalmát, nép- és emberellenességét. 1882–1883-ban ugyanis akut és erősen koncentrált formában felszínre tört e többévszázados előítélet — hosszú hónapokig lázban tartva a hazai és külföldi közvéleményt. A szélsőséges reakció képviselői vették elő a rituális gyilkosság babonáját a középkor lomtárából, hogy megtévesztve a néptömegeket, mozgósítsák őket a kapitalizmus térhódítása következtében pusztulásra ítélt dzsentri gazdasági-politikai céljai érdekében . . .”¹

Hegedüs Sándor e kérdés kidolgozása során megismerkedett Mikszáth Kálmán egykorú, nyíregyházi tudósításaival, és haszonnal forgatta Krúdy Gyulának közel ötven évvel később keletkezett *A tiszzaeszlári Solymosi Eszter* című, napilapban közölt gyermekkori emlékeken alapuló dokumentumregényét. Mikszáth és Krúdy állásfoglalásáról Hegedüs két kisebb publikációt is megjelentetett.² E közlemények bevallottan a történelmi feldolgozás melléktermékei voltak, a történelmi anyag áttekintése során ismerkedett meg Hegedüs Sándor Mikszáth és Krúdy álláspontjával. Mindkét íráson egy sajátos, statikus, a történelmi körülményeket meglehetősen figyelmen kívül rekesztő szemlélet uralkodik, de engem — mint Mikszáth-kutatót — különösen a Mikszáth-írárok interpretálása késztet ellenvéleményre.

Már a cikk megjelenésekor somniásnak, differenciálatlanak tartottam Hegedüs megközelítését. Úgy tűnt, hogy e rövid közleményben egyszerre próbál ítéletet mondani *A t. Házból* jellegű politikai karcolatokról és Mikszáth Kálmánnak a nyíregyházi tárgyalásról küldött riportjairól. Ezt a véleményt abban az időben nem kívántam cikk formájába önteni. Akkor már foglalkoztam a Mikszáth kritikai kiadás publicisztikai anyagának sajtó alá rendezésével, és éppen az 1883-as év feltárása kötötte le erőmet. 1969-ben napvilágot látott a *Mikszáth Kálmán Összes Művei* 65. és 67. kötete. Ezekben adtam

¹ HEGEDÜS S.: *A tiszzaeszlári vérvád* — Bp. 1966. 9.

² *Mikszáth Kálmán Nyíregyházán* — ItK, 1967. 300—303; *Egy ismeretlen Krúdy regény* — ItK, 1968. 77—78.

közre a nyíregyházi per előtt ill. után keletkezett Mikszáth cikkeket és karcolatokat, az 1972-es év elején jelent meg a 66. kötet, amelynek zömét a nyíregyházi tárcák, tudósítások alkotják. A *Mikszáth Kálmán Összes Művei* 66. kötetében a textológiai munka során az eddig számontartott írások száma további huszonhét, eddig feledésbe merült tárcacikkkel, tudósítással bővült. A kritikai kiadás sajtó alá rendezésekor feltárt új anyagot még színezik a tudósításokkal egy időben szerzett helyi információk is, amelyeket hosszabb-rövidebb távirat formájában tárt Mikszáth a *Pesti Hírlap* olvasói elé. Ezeknek száma több mint három tucat.

A textológiai munka természete megkívánja, hogy a sajtó alá rendező nagyító alá helyezze az auktor szövegeit, kötelessége a keletkezési körülmények feltárása, a tárgyi magyarázatok körültekintő összeállítása. E munkálatok elvégzése után úgy vélem, hogy nem volna méltányos, ha tételesen szállnék vitába Hegedüs *Mikszáth Kálmán Nyíregyházán* c. rövid közleményének egyes passzusaival. A cikk szerzője egy történelmi mű melléktermékeként mondott ítéletet Mikszáth Kálmán állásfoglalásairól, illetőleg szemléletéről, míg magam egy hosszadalmas textológiai feldolgozás során alakítottam ki véleményemet. Azt azonban le kell szögezmem — ezt a továbbiakban kifejtendő történelmi tények is megkövetelik —, hogy elfogadhatatlannak tartom Hegedüs Sándornak a preconcepcióját, amelyhez a cikk befejező részében hozzávágotta Mikszáth szövegéből kiragadott citátumokat. Hegedüs a következőkben summázta álláspontját Mikszáth magatartásával kapcsolatban:

„Scarron tehát a tisztaeszlári pert nem politikai, hanem kriminológiai kérdésnek tekinti, s ez az apolitikus nézőpont kétségtelenül megzavarta tisztánlátását. Nem »pártos«, hanem pártatlan, amikor tudósításait írja. Ez a magatartása objektíve inkább a vádnak kedvezett. Tartózkodott attól, amit legjobb kortársai tettek: nem ítélte el eleve a középkori babonát, az inkvizíciós szellemet, nem leplezte le a szélsőséges reakció destrukcióját. Csak csodálkozni lehet azon, hogy mindvégig meg tudta őrizni gunyoros, szenttelen hangját, akkor amikor az ország — pro és kontra — lázban égett, amikor a

józan és becsületes tényezők már az ügy kirobbanásakor világosan látták a háttérben meghúzódó társadalompolitikai rugókat. Scarron azonban bámulatos hidegvérrel megvárja az ítéletet, s csak akkor hajlandó egyértelmű állást foglalni a tárgyalat kérdésben. Ennélfogva nem ő, hanem Eötvös Károly játszotta ekkor azt a szerepet, melyet a Dreyfus-perben Emil [sic!] Zola vállalt magára. Ez a passzivitás semmiképpen nem írható a nagy író javára.”³

Ez az értékítélet igazságtalan, mert nem felel meg a tényeknek.

*Solymosi Eszter eltűnésétől a nyíregyházi
tárgyalásig*

A tiszzaeszlári vádpör kibontakozásának útját Solymosi Eszter 1882. április elsejei eltűnésétől a vizsgálat megkezdésén át a hecckampány kibontakozásáig maga Eötvös Károly fejtette ki a legrészletesebben *A nagy per c.* művében. E képet a korabeli sajtóból és egyéb forrásokból merített új anyaggal egészítette ki Hegedüs Sándor kismonográfiája. Eötvös is, de még inkább Hegedüs felfigyelt arra, hogy a Scharf Mórictól 1882. május 21-ről 22-re virradó éjszakán kieszközölt vallomás jegyzőkönyvbe vétele után harminchat órával Ónody Géza tiszzaeszlári földbirtokos, függetlenségi párti képviselő szót kért a parlamentben. E fellépésével az addig Szabolcs megyei helyi esetet a képviselőház szószékének felhasználásával országos ügyggyé nagyította. Tette ezt egy olyan ügyben, amelyben a nyomozati közegek még csak a kivizsgálás kezdetén voltak, a valóságos nyomozati tevékenység, a tények konfrontálása még meg sem kezdődött. De ez még csak a nyitány volt. Ezenkívül még három alkalommal vitte a szervezkedő antiszemita frakció a parlament nyilvánossága elé a lezáratlan ügyet, mint az alábbiakból majd kitűnik, mindig azzal a céllal, hogy újabb gyűanyagot szolgáltatson.

Ónody Géza 1882. május 23-i felszólalására visszatérve, a függetlenségi párti képviselő beszédének első részében a

³ HEGEDÜS S.: I. m. ItK, 1967. 302.

pogromok előtt Oroszországból Magyarországra bevándorló zsidók letelepedésének megakadályozását követelte, majd érvelését a következőkkel folytatta:

„Ismétlen t. Ház, hogy állítólag az izraeliták vallási szabályait tartalmazó Talmud szerint az engesztelődési ünnepekre ártatlan keresztény leánynak a vérének kell venni. (*Nagy zaj jobb felől.*) T. Ház, az eset annyira komoly, megérdemli a közfigyelmet. (*Halljuk a szélsőbalról. Nagy zaj jobbfelől.*) F. évi április 1-én történt azon községben, amelyben én lakom, T[isza]-Eszláron, hogy déli 12 órakor egy 14 éves leánygyermek ment Tiszaeszlárról ezen községhez tartozó úgynevezett Újfaluba egy boltb. néhány fillérért bevásárlást tenni; midőn visszatért onnan, szemtanuk, élő emberek bizonyítják, hogy látták a leányt az izraelita zsinagóga előtt elhaladni, ott eltűnt, nyoma veszett. (*Nyugtalanág a szélsőbaloldalon. Nagy zaj a jobboldalon.*) A nép lázongani kezdett, követelték az izraelitáktól a leányt, azonban ők nem válaszoltak, hanem mindenféle kibúvó ajtót kerestek. Véletlenül kezd a borzasztó való felderülni. Ma az eset a nyíregyházi fenyítő törvényszék előtt van. Nevezetesen a leányt a t. eszlári metsző becsalta a templomba, kezeit hátra kötötte, száját betönte. És tovább mi történt? Állítólag megölték, hogy vérének vegyék, s vérének az engesztelő áldozathoz szükséges pászkasütéshez az ortodox hívek között a szélsőzsa minden irányában kiösszák. (*Általános zaj.*) Ezen tényt azon metszőnek saját gyereke beszélte el. (*Közbeszólás a szélsőbalról : sakter !*) Tehát sakter, ha jobban tetszik. Vannak rá tanúk, kik a zsinagógából azon időpontban segélykiáltásokat hallottak, és ma ezen tanúk egybehangzó vallomása és a sakter gyermekének vallomása alapján foglalkozik a nyíregyházi büntető törvényszék ez ügygel. (*Egy hang : Mi történt a leánnyal?*) Ki fogja deríteni a büntető törvényszék . . .”⁴

A képviselőház következő napi ülésén Istóczy Győző, az antiszemita frakció egyik vezetője és szervezője, interpellációt jelentett be. Felszólalása elején Ónody Géza előző napi felszólalásához kapcsolódva egy levélből idézett (szerzőjének nevét nem tárta fel), amely további megjegyzéseket fűzött Adamovics József tiszacszlári plébánosnak a *Magyar Államban* május 20-án megjelent cikkéhez, majd befejezve a vádakat halmozó levélszöveg felolvasását, a következőket mondotta:

⁴ Képviselőházi Napló, 1881–1884. 6. köt. 11.

„... T. Ház! Lehet, hogy itt csak egyszerű gyilkosság esete forog fenn, ember által emberen elkövetve. De nincs kizárva az a lehetőség sem, hogy itt kereszténynek mint kereszténynek, zsidó mint zsidó által vallási célból való meggyilkoltatása forog szóban. (*Ellentmondás balfelől.*) E gyanút fokozza az a körülmény, hogy a gyilkosság a zsinagógában, közvetlenül a zsidó húsvéti ünnepek előtt, egy, a rituális ölésre hivatott hitközségi sakter által lett végrehajtva. (*Derültség.*) Mióta a kereszténység főnnáll, a keresztény népek öntudatából sohasem tűnt el a zsidók irányában az a gyanú, hogy a zsidóknak — itt persze az ortodoxok értendők — húsvéti szertartásaikhoz keresztény vérré van szükségük. Fennáll pedig e népgyanú, dacára annak, hogy a zsidók égre-földre esküdöznek, hogy ez alaptalan rágalom . . .”

Fenti állításainak „dokumentálására” Istóczy a továbbiakban egy Rohling nevű prágai szerző *Der Thalmudjude* című antiszemita hecc-munkájából olvasott fel részleteket, amely különböző, Európában elkövetett rémtörténeteket állít csatasorba. Az elnöklő Péchy Tamás többször figyelmeztette. Előbb „a kedélyek felingerlésére vezető ilyen idézetek”-től óvta, majd amikor a figyelmeztetés ellenére tovább folytatta az idézetek felolvasását, arra intette Istóczyt, hogy „az ilyen vád rettenetes következményeket vonhat maga után egyes helyeken”. Az elnöknek végül sikerült az interpelláció szövegére szorítania Istóczyt. Ebben a tiszzaeszlári ügyel kapcsolatban a belügyminiszterhez, illetőleg az igazságügyminiszterhez intézett kérdést a további szándékaikkal kapcsolatban.⁵

Tisza Kálmán belügyminiszterként azonnal válaszolt Istóczy interpellációjára. Elítélte Istóczy felszólalását, mert oly kérdésben nyilatkozott, amelyről ellenőrizhetetlen hírei vannak csupán:

... a képviselő úr maga is bevallja — mondotta Tisza —, hogy az-íránt nincs tudomása, amit ő az idézetei által, mint lehetőzt állított oda, sőt midőn maga is azt mondja, hogy az ügy még törvényszéki tárgyalás előtt van, akkor oly módon nyilatkozni, hogy a kedélyekben bizonyos rejtélyes, szerinte hitfelekezeti elvből eredő bűn iránti hit terjesztése útján oly izgalom álljon elő, melynek kimenetele azután a képviselő úr kezében nincsen: ez ismét helytelen, és ez ellen tilta-

⁵ Képviselőházi Napló, uo. 61—64.

kozni legalább a magam részéről kötelességemnek tartom (*Helyeslés*) . . .”⁶

Tisza Kálmán a felszólalás további részében bejelentette, hogy megvizsgáltatja az ügyet. Pauler Tivadar igazságügyminiszter csupán azt közölte, hogy „eddigelé én erről az esetről tudomásal nem bírtam”, majd jelezte, hogy tájékozódni fog.⁷

Istóczy Győzőnek adott miniszteri válaszok után Irányi Dániel szólalt fel. Ő is interpellált, az antiszemita hecc-kampány miatt érzett aggodalmát fejtette ki. Kijelentette, hogy „mi lesz eredménye a vizsgálatnak és a bíróság eljárásának, e percben még nem lehet tudni, egyet azonban, úgy hiszem, ma is lehet kimondani, és ez az, hogy az nem fog kiderülni, miszerint a zsidók, hogy bizonyos vallási szertartást megtarthassanak, keresztény vére szorulnak. Az nézetem szerint mese, melyet a középkorban költöttek azok, akik a zsidóknak ellenségei voltak . . . Az tehát lehet, hogy ez esetben is bűn forog fenn, és e bűnt nem lehet, hogy bárki is palástolni akarja; de ismétlem: azt nem hiszem, hogy az derüljön ki, hogy Mózes vallása valamely szertartásához keresztényvért követelt. Ha ma költöztek volna be a zsidók ez országba, akkor talán lehetne ily babonát, ily balvéleményt elhinni; de hisz századok és századok óta laknak közöttünk, és mondja meg akárki, hogy annyi sok bűn közt, amely zsidóra és nem zsidóra kisült, volt-e egyetlen egy az előadottakhoz hasonló eset, amely törvényszerűleg bebizonyítottatott volna? . . .”

Irányi felszólalása végén az interpelláció szövegében felkérte Tisza Kálmán belügyminisztert, hogy a kialakult rendkívüli helyzetben tegyen meg minden szükséges intézkedést a közhangulat által veszélyeztetett zsidó állampolgárok védelme érdekében.⁸ Tisza Kálmán Irányi felszólalására is azonnal válaszolt, megjegyezte, hogy a maga részéről minden intézkedést megtesz a biztonság fenntartása érdekében, és

„óhajtandó, hogy az izgalom maga gátoltassék meg, de a képviselő úrra [Irányira] mint igazságos emberre hivatkozhatom, hogy ez nagyon nehézze van téve, midőn az izgatás a képviselőházból veszi kiindulását. (*Úgy van! jobbfelől.*) . . .”⁹

⁶ Képviselőházi Napló, uo. 64.

⁷ Képviselőházi Napló, uo. 64.

⁸ Képviselőházi Napló, uo. 65–66.

⁹ Képviselőházi Napló, uo. 66.

Ónody Géza és Istóczy Győző felszólalássá kerekített interpellációi érzékeltetik, hogy szervezett akció keretében került a parlament elé a tiszaezlári parasztleány eltűnésének ügye. A parlament szószékének nyilvánosságát és tekintélyét kívánták felhasználni az antiszemita körök a széleskörű agitáció kibontakoztatására. Ennek érzékeltetésére időztünk hosszabban a parlament 1882. május 23-i és 24-i ülésén elhangzottak felidézésénél.

Mikszáth Kálmán 1882-ben már rendszeresen írt karcolatokat a parlamenti ülésekről, így az 1882. május 23–24-i ülésről is beszámolt. Az Ónody Géza által előadottokról a következőket jegyezte fel:

„... A pikáns részletet Ónody Géza függetlenségi párti képviselő szolgáltatta, aki egy esetet mondott el, mely szerint választókerületben egy 14 éves keresztény leánynak állít ílag az ortodox zsinagógában nyoma veszett...”¹⁰

A napilap aznapi számában egy külön cikkecske foglalkozott az esettel. E névjelzés nélküli írásnak minden valószínűség szerint Mikszáth Kálmán volt a szerzője, *A tiszaezlári kisleány* címmel, *Izgalmas történet a Házban* alcímmel látott napvilágot.

„Igazán rejtélyes dolog — kezdi e jellegzetes intonációval írását —, s nagy tőke Istóczynak. Ónody képviselő mai története úgy hangzik, mintha száz évvel ezelőtt hallanók. A dajkák bohókás meséi ténnyé válva. Hát mégis megisszák a zsidók húsvétkor a keresztény gyermek véré? A tiszaezlári kisleány története ma közbeszéd tárgya volt a folyosókon, holnap beszélni fognak róla a lapok, hogy azután az öregasszonyok szájában legyen holtuk napjáig. A kisleányka mártírrá lett, s ártatlan vére rózsákat hajt a keresztények fáján. Elkezdődik a zsidóhecc...”¹¹

1882. június 7. és 9-én az ún. szatmári kérvény vitájakor¹² egymásnak szegülő nézetek újból érzékeltetik, hogy a vérvád

¹⁰ *Országgyűlés* — Pesti Hírlap, 1882. máj. 23. 142. sz. 9.

¹¹ Pesti Hírlap, 1882. máj. 23. 142. sz. 3.

¹² E kérvényben a Szatmár megyei törvényhatóság kérelemmel fordult az országgyűléshez annak érdekében, hogy a kormány hozzon intéz-

kolportálói mindent megtettek annak érdekében, hogy érzelmi és hangulati elemekkel tovább fokozzák a feszültséget. Az ellenzék és a kormányzó szabadelvű párt pedig latbavetette minden erejét, hogy a parlament tekintélyét és ezen keresztül az ország presztizsét megmentse a nemzetközi közvélemény előtt. Mikszáth erről a vitáról is tájékoztatta lapja olvasóit, beszámolt Ónody felszólalásáról, röviden érzékeltette főbb kitételeit, majd a Ház hangulatát festette le:

„Zúgolódtak persze miatta. Az elnök minduntalan megőrizte a magyar parlament jóhírét, de Ónody csak folytatta, elmondva, hogy mi az a Kagal, meg hogy mit kellene tenni a muszka zsidókkal. Engedni átvonulni, s kitelepíteni Palesztinába . . . Nehéz volna azonban megítélni, hogy az egész tárgyalás alatt a Ház hangulata derült volt-e inkább vagy bosszús. A tárgyalásnak, fájdalom, vége még nincs. Holnap dübörög elő Istóczy az öreg pattantyúkkal.”¹³

A következő napról szóló beszámolóját pedig így kezdi: „Kínos ülése volt a Háznak. Jó hazafi nem kívánhat többet ilyet . . .” A továbbiakban részletesen leírja az ülést, majd jelzi azokat az eseményeket, amelyek után Istóczy tettelegesen bánatalmazta Wahrmannt. Az ügy a két képviselő között párbajhoz vezetett.¹⁴

Az őszi ülészak elején Ónody interpellált a parlamentben, s ekkor megtámadta Havasi ügyészt. Mikszáth ironikusan közvetíti Ónody szavait:

„Nyugodtan beszél, de rosszul. Igazi rituális gyilkosságot követ el, a grammatikán és a jogi terminus technikusokon. Ami különben úgy látszik, nem az ő hibája, mert írásból olvassa a beszédét, s ha ott jól volna, ő is jól mondaná . . . Egyébiránt okosan van kigondolva a dolog. Kiviláglik belőle, hogy a zsidók be akarják záratni Baryt, a vizsgálóbíró, a keresztények pedig be akarják záratni Havast, az ügyészt. Tiszta dolog ez nagyon. (Hanem ki bírászkodnék akkor a

kedést a pogromok elől menekülő oroszországi zsidók Magyarországra való bejutásának megtiltására. — Képviselőházi Napló, 1881–1884. 6. köt. 243–93.

¹³ Pesti Hírlap, 1882. jún. 8. 156. sz. 9.

¹⁴ *Aprásdók a Házból* — Pesti Hírlap, 1882. jún. 10. 158. sz. 9.

vádlottak fölött?) Vádolja bűnrészességgel Kozmát [a főügyészt], ki lent jártában kíváncsi volt arra, hogy miért nem ütötték agyon az eszláriak az ottani zsidókat, s ki elnézi, hogy hamis tanúzsások kiszélesítésére történnek kísérletek. Interpellálja Paulert, mit szándékozik tenni. Hiszen ha ő azt tudná . . .”

A továbbiakban beszámol Csernátony felszólalásáról, elismeréssel szól róla, mert szembe mert szállni az antiszemitá hangulatkeltéssel:

„Nagy elszántsággal dobja magát oda a népszerűtlenség karjaiba, s egy-két éles kardcsapást mérve ellenfelein — leül . . .”

A karcolat végén röviden érinti Tisza Kálmán felszólalását. Mikszáth véleménye szerint Tisza az egész antiszemita agitációt a függetlenségi párt nyakába varrta.¹⁵ Részletesen beszámol a felekezeti érzéseiben megsértett Mezei Ernő egy hónappal később tartott interpellációjáról is:

„Nem nagy ember — írja Mezeiről —, hanem ennél a kérdésnél a legérdekesebb szónok. Hiszen már mindenki beszélt. Amit Tisza el akart mondani, elmondta, amit pedig nem akart elmondani, elmondatta Csernátonyval. Istóczy régen kiadta a mérgét. Wahrmann is eldeklinálta, amit tudott, Ónody pedig azt is elmondta, amit nem tudott. A legfantasztikusabb antiszemita mind beszéltek . . .” Majd Mezei előadásmódjáról ír: „nagy hévvel beszélt, úgy szólva, lázzal. Átérezte, amit mondott. Mi magyarok csak nagy nemzeti kérdésekről szólva, nagy pillanatokban tudunk ily tűzbe jönni. S tudja isten, mégse lett vele komikus. Egyetlen egy közbeszólás sem zavarta meg a kis emberkét, ki egy fejjel látszott magasabbnak . . .”¹⁶

Mezei Ernő interpellációja után hét hónappal került sor a nyíregyházi tárgyalásra. Többet a parlamentben Tiszaeszlaról közvetlenül nem esett szó. Közvetve azonban igen: az 1883 januárjának végén napirendre tűzték az ún. tapolcai kérvényt, amely az emancipációt kimondó 1867. XVII. törvénycikk eltörlését szorgalmazta. Ezekről az ülésekről Mikszáth természetesen írt beszámolókat, véleményéről ízelítőként az alábbiakat emeljük ki:

¹⁵ *A tisztelt Házból* — Pesti Hírlap, 1882. okt. 12. 281. sz. 9.

¹⁶ *A Házból* — Pesti Hírlap, 1882. nov. 16. 316. sz. 9.

„... És most jött a tapolcai kérvény a zsidó emancipáció eltörlése iránt, amire a kérvényi bizottság részéről kijelenti Berzeviczy, hogy nix dajcs! Mert nye mozzem! A harmadik emeletről le lehet ugorni, de a harmadik emeletre fölugorni egy kicsit bajos. De föláll Istóczy, és tart egy nagyszabású beszédet a zsidók által eltiport magyar társadalom megmentésére és az ország visszahódítására. Mert az a kérdés: a zsidó legyen-e az úr Magyarországon vagy a magyar? Beszél a zsidó vallású zsidókról és keresztelkedett zsidókról, zsidó sógorságba keveredett magyarokról, új arisztokráciáról igen érdekesen, amit a zsidó hirdetésekben hízó sajtó egész terjedelmében fog közölni, s amit mi ennél fogva itt csak fölemlítünk, csak annyit csatolva hozzá, hogy Istóczy határozati javaslatát a zsidó emancipációról szóló törvény revíziója iránt kívülről nyolcan írtak alá...”¹⁷

Mikszáth véleménye a perről

A nyíregyházi tárgyalás megkezdésekor a *Fővárosi Lapokban* a személyi hírek rovatban az alábbi közlemény jelent meg: „Mikszáth Kálmán elutazott Nyíregyházára, hol a nagy per tárgyalása rajzíróknak is bő anyagot nyújthat...”¹⁸ Természetesen a Pesti Hírlap sokkal részletesebben tájékoztatta olvasóit a perről nyújtandó információk jellegéről: június 19-én a napi hírek élén a következőket közölték:

„A tiszaezlári bűnügyben a végtárgyalás holnap, f. hó 19-én veszi kezdetét, s ezzel a közfigyelem országszerte e rejtélyes ügy felé fordul. Nemcsak hazánkban, de messze Magyarország határain túl is a legfeszültebb érdeklődéssel tekint a közvélemény e szenzációs pör lebonyolódása elé. A sajtóra e napokban nagy föladat vár, hogy a legrészletesebb tudósítást közölhesse a végtárgyalásról. A *Pesti Hírlap* a leghívebb tudósítást óhajtván nyújtani, a tárgyalás egész menetét *gyorsírói följegyzések után* fogja közölni. A külön e célra alakult gyorsírodának *Antalík Károly*, lapunk belmunkatársa és országgyűlési gyorsíró egyik tagja. A Pesti Hírlap szerkesztősége részéről *Mikszáth Kálmán* is Nyíregyházára utazott, hogy kitűnő tollával »A t. Házból« című karcolatokhoz hasonló rajzokat írjon a tárgyalásról, jellemezve a nagy pör szereplőit. Kiküldött rajzolónk végre képben fogja elénk állítani a tárgyalás színhelyét s a főbb szerepvivő-

¹⁷ Mikszáth Kálmán *Összes Művei* (továbbiakban: MKÖM) 65. köt. 87–88.

¹⁸ Pesti Hírlap — 1883. jún. 20. 142. sz.

ket. T. olvasóink ekképp azon helyzetben lesznek, hogy a nevezetes pör minden fázisáról, nem különben a tárgyalás külsőségeiről is a legkimerítőbben s a legjobban lesznek értesülve.”¹⁹

Mikszáth Kálmán a jelek szerint június 16-án vagy 17-én érkezhetett meg Nyíregyházára, ezt tanúsítja az a tény, hogy 18-i dátummal *A tárgyalások előtt* című cikke látott napvilágot. Valószínűleg ezt az írását még postán küldhette, mert csak három nap múlva, június 21-én jelent meg a *Pesti Hírlap*ban. Ebben a jó riporter szemével tájékozódott a hangulatról. Azonnal észrevette, hogy Nyíregyházán

„minden embernek meggyőződése van. Az egyiknek az a meggyőződése, hogy Scharfék teljesen ártatlanok, a másíknak az, hogy határozottan bűnösök. A kétely ki van zárva ott is, itt is. Itt mindenki bizonyosan tudja, amit tud.”²⁰

Cikkében képet fest a tárgyalásra való felkészülés külső jeleiről, néhány szóval jellemzi a tárgyalást vezető Korniss Ferenc törvényszéki elnök egyéniségét, konzervatív lelkületét és mintegy a per folyamán tanúsítandó magatartására vonatkozóan jelzi a maga észrevételeit:

„Igazi antik alak, még a Gyürky előtti világból. Az meglehet, hogy az igazságot fel nem ismeri, hogy a szemét nem tudja jól *kinyitni*, az is meglehet, de nem lehet, hogy szándékosan *behunyja*, ha fölismerte.”²¹

A kiszivárgott hírekből azt is megtudta Mikszáth, hogy Korniss elnök határozott szándéka úgy tárgyalni az ügyet, ahogy kronológikusan a vizsgálat során az események kibontakoztak. Megjegyzi, hogy ez a metódus a törvényszék elnökének abból a meggyőződéséből fakadt, hogy „minden embernek azt a benyomást kell merítenie az ügyből, amit ő”.²² Írónk a maga részéről egyetért ezzel a szemléltető módszerrel, mert ahogyan írja:

¹⁹ Pesti Hírlap — 1883. jún. 19. 168. sz. 5.

²⁰ MKÖM 66. köt. 126.

²¹ MKÖM 66. köt. 127.

²² MKÖM 66. köt. 127.

„ebben az esetben, midőn a kérdésnek nemcsak igazságügyi, de társadalmi érdeke is van, s az is éppoly fontos, amit mi *hallani* fogunk, vagy talán még bizonyos tekintetben fontosabb is, mint amit ők ítélni fognak, nem lehetett közönyös, hogy *miképp* történjék a tárgyalás.» A feltálatástól sok függ!« Ezt tartják most Nyíregyházán.”²³

A következő nap megkezdődött a per. 1883. június 19-étől negyvenhárom napon át tartott, a július 31-i ülés után vonult vissza ítélethirdetésre a bíróság. Mikszáth Kálmán végighallgatta az összes tárgyalást, az ülésteremben elhangzottokról, a szerzett tapasztalatokról, hírekről és hírkombinációkról rövid táviratokban, cikkekben és tárcákban számolt be lapja olvasóinak. Benyomásait azonmód frissen vetette papírra és vagy expressz postával vagy távirati úton továbbította Budapestre. Riporterri módszeréről a peres eljárás végeztével maga számol be olvasóinak:

„...mindennap leírtam hűségesen benyomásaimat, úgy, amint éreztem, amint én gondoltam. Igaz volt-e vagy nem igaz, mit tudom én? Kikérdeztem antiszemitát, filozsemitát, dzsentrit, polgárt, parasztot, el nem zártam magam semmi benyomás elől. Hiszen önök vehették észre a »P. Hírlap«-ban, hogy így volt. Megdöbbenve tapasztaltam azonban, hogy ebben az ügyben senki sem tárgyilagos. Tehát én sem lehetek az. Vettem is észre magamon olyanféle szimptomákat, hogy némelykor Zoltán Jánost néztem Dcák Ferencek, máskor Eötvös Károlyt tartom Trajtlernek. De — megvallom — voltak olyan pillanataim is, amikor azt hittem, hogy Eötvös nem tud semmit, Zoltán se, hanem én magam értek legjobban a doktorsághoz. (Ez is az epidémiához tartozik.)”²⁴

A módszerről szóló vallomás után írja le Mikszáth Kálmán cikkeinek visszhangját. Keresztény ismerősei azzal köszöntötték: „Te is átcsaptál a zsidókhhoz?”, zsidó ismerősei — akiktől e megjegyzés után elismerést várt — azzal fogadták, hogy „Oh, milyen cikkek! Nincs azokban semmi, csak a nagy antiszemitizmus”. Mikszáth az ellentétes vélemények írói érzékeltése után a következő konklúziót vonta le: „Nagy siker!

²³ MKÖM 66. köt. 127.

²⁴ MKÖM 66. köt. 293. *Az ítélet után* ; aug. 4.

Senki sincs velem megelégedve . . . Most már biztos vagyok benne, hogy mindig az igazat írtam."²⁵

A tiszacszlári perről napról napra közzétett híreket és beszámolókat végigolvasva a mai olvasóban is felmerülhet a kérdés: mindig az igazat írta-e Mikszáth? A kérdést azonban így nem lehet feltenni. Mint ahogy nem létezik tértől és időtől elvonatkoztatott abszolút helyzet, úgy ilyen esetekben sincs és nem is létezik abszolút igazság. Az ország közvéleményét felfokozott állapotba hozta a rituális gyilkossággal, a vérváddal illetett tiszacszlári zsidók sorsa. A korábban látenszen meglevő, nagyobb társadalmi visszhangot nem keltő antiszemitizmus hirtelen fellángolt. Az előzőekből kitűnt, hogy a sajtó hasábjain kívül az idea megszállottai a parlament szószékét is arra igyekeztek felhasználni, hogy fellobbantsák az antiszemitizmus tűzét, és amikor ez sikerült, mindent elkövettek annak érdekében, hogy további gyúanyaggal táplálják ezt a középkor máglyafénycit idéző lángot . . .

Mikszáthnak a kezdődő antiszemita agitációval kapcsolatos álláspontjából kitűnik, hogy egész habitusa, egyéniségének alapvonása a faji elkülönítés elleni tiltakozásra készítették.²⁶ Elutasította az általánosítást és az abból levont következtetéseket, mint korának liberális gyermeke az asszimiláció mellett tört lándzsát. Az 1882 májusa után írott parlamenti karcolataiban is méltatlannak tartotta az ott hangoztatott durva antiszemita támadásokat, az írónia és a gúny vagy szóra sem érdeme-sítés álláspontjára helyezkedett. A tiszacszlári perről közzétett írásait is ez a szemlélet hatotta át.

²⁵ MKÖM 66. köt. 294.

²⁶ Az erőteljesebb antiszemita agitáció kezdetét jelentette Istóczy Győző *12 röpirat* c. periodikájának megjelenése 1880 októberében. Egy hónappal ennek megjelenése után válaszként napvilágot látott Nagyváradon Leszky Ármin szerkesztésében a *12 Ellenröpirat*. E publikációban 1880. dec. 1-én és 1881. jan. 1-én két Mikszáth írás látott napvilágot: *Szűnyogból elefánt és Egy keresztény ember észrevételei a magyar zsidókról* címmel. Ld. ezekről részletesebben: ZSOLDOS JENŐ: *Két elfelejtett Mikszáth-karcolat* c. cikkét. Évkönyv. Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselőte. Bp., 1970. 166–206.

Nem tartozott azok közé, akik a vád megerősítését várták a pertől. Hitt abban, hogy a nyíregyházi tárgyalás fényt fog deríteni mindarra a sok homályra, ami az eltelt év alatt felhalmozódott. Ezt a meggyőződését nem is rejtette véka alá. Scharf Móric kihallgatásáról szólva írta a következőket:

„A vérvádban Móric vallomása az egyedüli támpont. A fiú viselkedésétől nemcsak sok függött, de majdnem minden attól függött.”²⁷

Mikszáth — mint ahogy a legköznapibb publicisztikai esetben sem tudta félretenni írói látásmódját és csak hírlapíróként megírni témáját — a Nyíregyházáról küldött beszámolóiban is az emberi tevékenység belső rugóit kereste. A legnagyobb rejtély számára a tizennégy éves Scharf Móric volt. Figyelte minden mozdulatát. Megörökítette belépését:

„Majdnem futva jött, sehovase nézett a világért, szemeit merőn a földre szegzé”.²⁸

Fürkész szemmel kísérte a tanúk korlátjánál tanúsított magatartását:

„A fiú pedig csak mindig jobban-jobban odalapul azokhoz a korlátokhoz, mintha szeretné átfújni magát, hogy egy sorompó válassza el legalább ezektől . . . akiket gyűlöl, akiktől el van szakadva örökre.”²⁹

A bírósági tárgyalásról küldött beszámoló nem alkalmas terep a pszichológiai észrevételek taglalására. Mégis amikor Scharf Móric a kérdések pergőtűzében állt, Mikszáth megdöbbenően medítál a lélek ismeretlen bugyrai felett:

„Mert átkozott az ő élete örökre. Átkozott, ha nem beszél igazat, és átkozott, ha igazat beszél. Az ő szerepe a legszomorúbb. Hol veszi vajon az erőt vagy a gyengeséget? Hol van ezeknek a csodálatos forrása? Jó volna tudni, hogy be lehetne hányatni örökre, soha senki se meríthessen ebből a forrásból ilyen erőt vagy ilyen gyengeséget.

²⁷ MKÖM 66. köt. 139—40. *A tekintetes törvényszék előtt*; jún. 22.

²⁸ MKÖM 66. köt. 141. uo.

²⁹ MKÖM 66. köt. 144. *A tekintetes törvényszék előtt*; jún. 23.

Nagy bűnök mindig voltak, amelyek megdöbbsentették az érzékeny lelkeket. Ember megölt embert gyakorta. De hogy a természet megöli önmagát valakiben, annak most itt az élő példája”. „A kis szörnyeteg! — fűzi tovább eszmélkedését Mikszáth. — Mert szörnyeteg a kis Móric, akárhogy vesszük is a dolgot. Egy anya ült mellettük, az így szólt Ónody Gézához: — Hallom, amit beszél, és látom őt, de mégsem hiszem, hogy az igaz, amit hallok és látok. Ezzel ki van mondva Móric felett az ítélet. Aláírja minden ember. Borzasztó volna a fenekvadnál is az az idegenkedés, az a vérfagyasztó érzéketlenség, mellyel szülője irányában viseltetik . . .”³⁰

Scharf Móric magatartásának és vallomásának lélektani boncolása vezette Mikszáthot már két héttel a tárgyalás megkezdése után arra a következtetésre, hogy

„a bűnügy első részének »omlatag alapja« a Móric vallomása, ebben a vallomásban okos ember nem hisz, lehetetlen hinni, de két dolog bizonyos, s ez az, hogy Eszter nincs meg, s hogy Esztert a zsinagóga tájkán látta halandó emberi szem utoljára. Az egész első részből nem maradt fel egyéb figyelmeztető tény. De ez a kettő legalábbis fgyelemreméltó.”³¹

Más helyütt úgy nyilatkozik Mikszáth, hogy a pör első részét Atlaszként Scharf Móric tartotta vállán, a második részét a tutajos Matej.

„Ezen a két kacsalábon forgott a vár, ahogy a mesékben szokás mondani. Az pedig itt igen helyes hasonlat, mert ez a pör is nem-sokára mese lesz, mióta a vár, kártyavárrá olvadt.”³²

Scharf Móric személye, eltorzult egyénisége a per egész ideje alatt foglalkoztatta írókat. A tárgyalás vége felé, amikor a bíróságnak arról kellett döntenie, hogy vajon megesketi-e Móricot vallomására, két hasábnyi meditációval kezdi tárcáját. Csak a végkonklúzióját idézem:

„. . . És még többször gondolkozom azon, amint ott láttam megriadt tekintettel a bírói sorompókhöz tapadva, ugyan van-e őneki is

³⁰ MKÖM 66. köt. 144., 145. uo.

³¹ MKÖM 66. köt. 186. *A helyzet képe*; júl. 5.

³² MKÖM 66. köt. 197. *A kékszemek*; júl. 10.

valami öröme úgy, mint a többi gyerekeknek? S ha van, micsoda öröm lehet az? Rejtély-e hát valóban, akit rejtélynek a természet alkotott? Vagy csak a megyei gyöngéd kezelés tette őt ilyen csodává? Oh, megye, nagy vagy, mégiscsak nagy vagy!”³³

Mikszáthot nem a bíróság megesketéssel kapcsolatos állásfoglalása vezette annak a feltételezésnek megpendítésére, hogy megyei kéz is szerepet játszhatott Scharf Móric vallomástételében, már a per elején is a fiút hallgatva felöltött benne ez a gondolat:

„Móric mindig ki tudott bújni, s olyan elegáns megyei stílusban, hogy vicispán lehetne vele valamelyik kisebb vármegyében.”³⁴

A perről közzétett írásokból kitűnik, hogy Mikszáth a várvád alapkövét, Scharf Móric vallomását természetellenesnek, lélektanilag motíválhatatlannak tekintette, és úgy érezte, hogy a fiú magatartásában rejlik az egész per nyitja. Érdemes felhívni erre a figyelmet, mert a korabeli közvélemény, amelyet erősen hatása alá vont az antiszemita hecckampány, 1882. május végétől szüntelenül azt hallhatta — annyiszor, hogy végül el is hitte —, hogy Scharf Móric kiszabadulva a szülő felügyelet alól, önként és szabad akaratából tette meg terhelő vallomását.

Ezt a közhangulatot Mikszáth lapja szerkesztőségében, a parlament falai között kiválóan érzékelhette. A nyíregyházi tárgyalás végén a korábbi írásaiban többszörösen visszatérő megállapítását így summázta:

„... megeshetik, hogy a közvélemény is lecsillapszik. Mert ez a legmakacsabb. Ez vitte ezt a pört, ez ült rajta az aktákon, s ez még ráülhet az ítéletre is. Persze a közvéleménynek semmi köze ehhez, senki sem bízta rá, hogy az orrát beleüsse az igazságszolgáltatásba, de ha neki tetszett, hogy ő magára szignálhatta ezt az ügyet, ki tehet arról.”³⁵

³³ MKÖM 66. köt. 253. *A vármegye tanúja*; júl. 25.

³⁴ MKÖM 66. köt. 146. *A tekintetes törvényszék előtt*; jún. 23.

³⁵ MKÖM 66. köt. 292. *Az ítélet után*; aug. 4.

Ezt a véleményét Mikszáth — mint jeleztem — már az első, a per megkezdése előtt írt karcolatában több formában is kifejezésre juttatta. Akkor, amikor arról szólt, hogy a városban a per vádlottaival kapcsolatban csak két ellentétes álláspont tapasztalható,³⁶ ugyanez a szemlélet hatja át a sajtó szerepéről vallottakat is.³⁷ Az első tapasztalatait a tárgyaláson észlelték fokozottan megerősítették. A közönség hangulatából ítélve megjegyezte:

„egy bizonyos, hogy az »intelligencia« meg van győződve a sakterek bűnösségéről”.³⁸

E megállapításához hozzáfűzte azt, hogy az utcán megkérdezett egy „jó kinézésű parasztot”, hogy mi a véleménye az ügyről. A megszólított parasztembernek nem volt észrevétele, de Mikszáth faggatására kimondta, amit gondolt:

„Nincs az nekünk kiszólítva, teens uram. Az urak majd csak megigazítják a maguk eszivel”.³⁹

A közvélemény alakulását a per egész folyamán figyelemmel kísérte Mikszáth és szondázó észrevételeiről írásaiban beszámolt. A kedélyek hullámmása ok és okozati összefüggésben állott a tárgyalás különböző fordulataival. A tárgyalás első hete után megszólaltatott antiszemita érzelmű dzsentri véleményét befolyásolták a teremben elhangzottak,⁴⁰ míg *A legnagyobb antiszemita* c. karcolatában a dzsentri öregurat semmiféle tény meg nem rendítette a zsidók bűnösségéről hangoztatott véleményében.⁴¹ Mikszáth beszámolóiban állandóan jelezte, hogy a tárgyalás közönsége ellenérzésének, sőt felháborodásának adott hangot akkor, amikor a védők keresztké-

³⁶ MKÖM 66. köt. 126. *A tárgyalások előtt*; jún. 21.

³⁷ MKÖM 66. köt. 128. uo.

³⁸ MKÖM 66. köt. 132. *A tekintetes törvényszék előtt*; jún. 21.

³⁹ MKÖM 66. köt. 133. uo.

⁴⁰ MKÖM 66. köt. 157–8. *Apróságok a tárgyalási teremből*; jún. 25.

⁴¹ MKÖM 66. köt. 170–1. *Nyíregyházi apróságok*; jún. 29.

désekkel próbálták a valóságot kideríteni.⁴² Jogász létére Mikszáth Kálmán ismerte a keresztkérdések jogi szerepét, egyik helyen részletesen le is írta a keresztkérdések feltevésének művészetét,⁴³ mégis őrá is hatott a terem hangulata és egyet nem értését is jelzi e metódussal kapcsolatban.⁴⁴

A nyíregyházi pör második hete után Mikszáth *A helyzet képe* című írásában megkísérelte összefoglalni az addigi tapasztalatokat. Egy írói képpel találóan érzékeltette a helyzetet:

„A sakter-pör hasonlít a felhőkhöz vagy a ködhez, amelyből kiki olyan képet lát, aminőnek az ő fantáziája bír kiszínezni magának.”⁴⁵

Latolgatja a kibontakozás lehetőségeit, a csonkafüzesi hullával kapcsolatos ellentétes orvosi véleményeket, a hullausztatási történet pedig szerinte „elolvad a törvényszék előtt”.⁴⁶ Ennek ellenére úgy látja, hogy azok miatt a társadalmi okok miatt, amelyek miatt a per ilyen mértékűvé duzzadt, „az úgy lemegy

⁴² Ld. „Eötvös szavai, melyeket imponáló hangsúlyozással vágott oda, meghökkentették a közönséget egy pillanatra, de csakhamar kitörtek egyik-másik ponton a nemtetszés hangos nyilatkozatai.” MKÖM 66. köt. 182; „A közönség ingerülten izgett-mozgott, sokszor pissegett, némelykor egy-egy »no lám« kifejezéssel könnyített lelki elégedetlenségén.” MKÖM 66. köt. 202; „Az izgatottság tetőpontra rúg. A közönség, mely Vayval rokonszenvezik, lezúgja az ellene záporként omló támadásokat. Elnök a csengettyűhöz kapkod, s idegessége látszólag növekszik.” MKÖM 66. köt. 228. stb.

⁴³ „Nincs a prókátorságban szebb, mint e leleményes játék, ez a »fogdosócska«, messziről jövő, de biztosan markoló kéz, mely látszólag közönyös szálakat rángat meg. Az, akit kérdez, megfelel rá megdölgondolatlanul, hiszen egy közönyös, semmitmondó kérdés, a közönség még mosolyog is rajta, hogy miképp lehet ilyen naívságra kíváncsi, mikor aztán egyszerre közeledik a kérdés veszélyesen, alakot öltve . . . majd kidomborodva, s többé ki nem eresztí a megfogott áldozatot, hanem magával ragadja, míg egészen össze nem ér a nyaka körül, s hurokká lesz . . .” MKÖM 66. köt. 147—8. *A tekintetes törvényszék előtt*; jún. 23.

⁴⁴ MKÖM 66. köt. 142. *A tekintetes törvényszék előtt*; jún. 22. — 174. *A törvényszéki teremből*; júl. 1.

⁴⁵ MKÖM 66. köt. 185. *A helyzet képe*; júl. 5.

⁴⁶ MKÖM 66. köt. 187. uo.

a napirendről, de az antiszemitizmus marad. És ez elég szomorú dolog”.⁴⁷ Ezt a gondolatot a cikk végén részletesen fejtegeti:

„Az antiszemitaságot teljesen kigyógyítani nem lehet. Olyan az, mint a titkos betegség, mikor már elmúlt is egy helyen, nyomban kiüt más helyen. Ez különben csak annyira tartozik a bűnügyre (mely magában véve is elég lenne szövevényeinél és tárgyánál fogva hogy fölizgassa nagy körben az embereket), amennyiben az antiszemitaság az a ráma, amelybe a bűnügy bele van helyezve. S talán ez a ráma is olyan ráma, amely miatt nem lehet jól kivenni a képet.”⁴⁸

Mikszáth a per folyamán többször hangot adott annak a meggyőződésének, hogy az ügy az antiszemitizmus nagy erőpróbája. A közönség magatartásából, a bemutatott, leírt alakok vélekedéséből plasztikusan bontakozik ki ez a véleménye. *Az eszlári eset két szemüvegen át* című tárcájában a vasúti kupéban összekerült zsidó X úr és antiszemita Y úr előadásában felsorakoztatja mindkét fél véleményét. Az Y úr gondolatmenete teljes egészébe tükrözi a Nyíregyházán és az ország más részsein kialakult antiszemita argumentációt.⁴⁹ *Az antiszemitizmus* c. karcolatában négy helyzetet mutat be, amelyek különböző formákban tükrözik a zsidóellenes hajsza hangulati és közérzeti hatását. Ennek az írásának bevezető soraiban találó plaszticitással határozta meg az antiszemitizmus jellemző vonásait:

„Nem oda néz, ahová vág. Az antiszemitizmus, ez a kancsal mézárós. Nem olyan fiatal ez a mi mézárósunk, amilyennek látszik. Megvan ő már régen: csakhogy azelőtt nem volt kancsal: hát nem villogott oly rémletesen a taglója.”⁵⁰

Az említett négy eset summázásakor is hasonló a véleménye.⁵¹

Az eddigi fejtegetésekkel érzékeltetni kívántam, hogy Mikszáth ki tudta vonni magát az alól a szellemi terror alól, amely-

⁴⁷ MKÖM 66. köt. 188. uo.

⁴⁸ MKÖM 66. köt. 189. uo.

⁴⁹ MKÖM 66. köt. 258–67. júl. 25.

⁵⁰ MKÖM 66. köt. 207. *Az antiszemitizmus*; júl. 13.

⁵¹ MKÖM 66. köt. 210. uo.

lyel a vérvád hirdetőik öveztek mindazokat, akik hangot adtak fenntartásaiknak, vagy ami több, a koncepciójukkal ellentétes nézetet vallottak. Hogy e hatástól függetleníteni tudta magát Mikszáth, arról egyértelműen tanúskodnak a perről írott beszámolóí.

Összegezve: írónk teljes egyértelműséggel elutasította az antiszemita hecckampányt, többször és visszatérően utalt arra, hogy ez az atmoszféra tette lehetővé a pert, bizonyos fordulatoknál felhívta a figyelmet arra, hogy még a tárgyalás során is történtek olyan lépések, amelyek azt célozták, hogy a vizsgálat teremtetten köd szét ne oszoljon, sőt még tovább csökkentették a tisztánlátás lehetőségét.

E visszatérően hangoztatott meggyőződése ellenére sem tudta Mikszáth Kálmán maradéktalanul kivonni magát a nyíregyházi tárgyalás atmoszférája alól. E hatás három területen nyilvánult meg: 1. a vád alá helyezett zsidók megjelenésének és magatartásának bemutatásakor; 2. a védelem tevékenységének interpretálásakor; 3. a vármegye és közegei nyomozati és a tárgyalás folyamán tanúsított tevékenységének megítélésekor.

A per vádlottjai igen egyszerű és szegény emberek voltak. Amikor 1883 júniusának végén megjelentek a bíróság előtt, legtöbbször mögött már több mint egy éves vizsgálati fogság volt. A szigorú őrizet és anyagi helyzetük nem tették lehetővé, hogy megfelelő öltözetben, gondozott külsővel jelenjenek meg a bíróság előtt. A kihallgatás tortúrái és a börtönben töltött hónapok még érdekesebbé tették őket. Mikszáth amikor karcolataiban megeleveníti őket, közvetlen benyomásait veti papírra, azokat az érzéseket tolmácsolja, amelyeket megjelenésük belőle közvetlenül kiváltott. Pallérozatlan magatartásuk miatt tekinti őket „kemény, szemtelen fickók”-nak,⁵² és ugyane karcolatában részletesebb portrét fest Schwarz Salamonról és Buxbaum Hermanról.⁵³ A koldus Wollner és Braun Lipót is hasonló megítélés alá csik.⁵⁴ A külsőségekből

⁵² MKÖM 66. köt. 134. *A tekintetes törvényszék előtt*; jún. 21.

⁵³ MKÖM 66. köt. 135–6. 1. uo.

⁵⁴ MKÖM 66. köt. 137–8. *A tekintetes törvényszék előtt*; jún. 22.

ítél Mikszáth akkor is, amikor Lusztig Sámuel⁵⁵ vagy a tutajos sáfár Herskó Dávid⁵⁶ visszataszító megjelenéséről ad számot olvasóinak. Igen érdekes, hogy a hullausztatás koronatanúja, Matej Ignác jól öltözött figurája feltűnt Mikszáthnak, és egy zárójelbe helyezett közbevetéssel finoman hangot adott annak a megérzésének, hogy e ruházat hozzátartozott a tárgyalás külső hatáskeltéséhez.⁵⁷ Mikszáth rokonszenvét a vádlottak közül Scharf József, Móric apja nyerte el. Ebben valószínűleg szerepet játszhatott az a lélektani körülmény is, hogy megdöbbenette az a nem mindennapi helyzet, amelybe fia vallomása révén került. „Móric a vérpadra vinné apját a vádpadról”⁵⁸ fogalmazta meg ehelyütt véleményét, máshol arról ír, hogy Scharf Józsefben, ha a fiát látja, hol a vádlott, hol az apa kerekedik felül.⁵⁹

A nyíregyházi perben a védőkre várt a legnehezebb és társadalmilag a leghálátlanabb szerep. A per előzményeinek feldolgozásából, Eötvös Károly munkájából kitűnt, hogy a vizsgálóbíró az egész eljárást Scharf Móric vallomására alapította, a vádlottakat e vallomás alapján tartóztatta le, indította meg ellenük az eljárást. Mindezekben a jogi lépésekben igen sok szubjektív mozzanat volt, és minthogy a nyomozati eljárás befejezéséig a védőknek nem volt teljes áttekintésük az ügy dokumentumairól, a bírósági tárgyalás nyilvánosságán voltak kénytelenek a védelem szempontjából az egész eljárást vizsgálat tárgyává tenni. A védelemnek ez a magatartása — mint arra már korábban utaltunk — a per hallgatóságát és azokat a köröket, amelyek vakon bíztak a nyomozati eljárásban, igen kellemetlenül érte, és ezért indulataik a védők ellen fordultak. Arra is felhívtam már a figyelmet, hogy Mikszáth érzékeltette

⁵⁵ MKÖM 66. köt. 153—4. *Idéiglenes celebritások*; jún. 24.

⁵⁶ MKÖM 66. köt. 179—82. *Slavna sedria*; júl. 4.

⁵⁷ „Matej tisztességesen van öltözve; tiszta, egész felsőtestét elfedő inget visel (nagy luxus és pompa már az ilyen!), hozzá szűk gatyát és ujdonaúj bocskort.” MKÖM 66. köt. 181. *Slavna sedria*; júl. 4.

⁵⁸ MKÖM 66. köt. 214. *Ahogy Nyíregyházán beszélnek*; júl. 14.

⁵⁹ MKÖM 66. köt. 143—4. *A tekintetes törvényszék előtt*; jún. 23.

karcolataiban a közönség negatív reagálását, és nemcsak jelezte, hanem minősítette is ezeket. Két ízben is bemutatta és jellemezte a védőket.⁶⁰ Ezekben az írásaiban Mikszáth a tőle megszokott erővel eleveníti meg a védők egyéniségét és a perben elfoglalt helyüket. Ugyanakkor azt is megemlíti, hogy a per népszerűtlenségét vállalják, és Eötvösről külön megjegyzi:

„A borsot és paprikát ő kezdte a kellőnél nagyobb mértékben vegyíteni. De a közönség bár szeret ellene panaszkodni, ha hallatszanak is szemrehányó hangok, hogy jobb lett volna bele nem ártania magát ebbe az ügybe, használná erejét inkább a parlamentben, mégis őt hallgata legfigyelmesebben.”⁶¹

A mikszáthi tudósítások és beszámolók szövegét végigolvasva mégis úgy tűnik, hogy a védelem tevékenységének megítélésében írónk nem tudta magát teljesen függetleníteni a tárgyalóteremben uralkodó hangulattól. Érzékenyen reagál a védőügyvédek keresztkérdéseire: amikor Eötvös feltárja Péczely Kálmán börtönviselt múltját, Mikszáthban felülkekedik a szájalom, és rezignáltan szól Eötvös fogásáról:

„Eötvös egy nagy kombinált húzást tett megint: elütött egy bástyát e rettenetes sakkjátékban. Csakhogy szabad-e eleven, érző emberekkel sakkozni?”⁶²

Ironikusan kommentálja, hogy Eötvösnek nem sikerült rábizonyítania Farkas Gábor eszlári bíróra a tanúk befolyásolását.⁶³ Ehhez hasonló felhangok másutt is érezhetőek.

A harmadik terület, ahol Mikszáth nem tudott teljesen úrrá lenni saját érzésein, a vármegye szerepének megítélése. Annak megvizsgálása, hogy a vád kialakításában milyen speciális szerepe volt a megyei autonómiára támaszkodó vizsgálatnak, olyan jogtudományi kérdés és feladat, amelynek megoldására

⁶⁰ MKÖM 66. köt. 161–3. *A védők*; 242–9. *A nyíregyházi tárgyalásról*; júl. 22.

⁶¹ MKÖM 66. köt. 243–4. *A nyíregyházi tárgyalásról*; júl. 22.

⁶² MKÖM 66. köt. 174. *A törvényszéki teremből*; júl. 1.

⁶³ MKÖM 66. köt. 241. *A tekintetes törvényszék előtt*; júl. 22.

nem vállalkozhatok. De a speciális vizsgálatokról függetlenül számos olyan mozzanata volt az eljárásnak, amely egyértelműen arra mutatott, hogy a helyi hatalom a tanúkihallgatások stb. során számos, olyan közigazgatási lépésen tette túl magát, amelyet a központi hatalom már akkor visszaélnék minősített. De a fennálló viszonyok között a királyi ügyészségnek, de még a miniszternek sem volt joga a helyi törvényhozás tevékenységét felülbírálni. Úgy tűnik, hogy a tiszzaeszlári per volt a megyei autonómia utolsó „fegyverténye” . . .

Mikszáthban ebben az időben még élnek a vármegye iránt érzett szimpátiák, de ugyanakkor érzi és tudja, hogy a vármegyében dolgozó erők sokkal maradibbak, mint a központi hatalom képviselői, hisz szegedi tartózkodása alatt és később parlamenti tudósításaiban maga is személyesen láthatta és tapasztalhatta ezek megnyilvánulásait. A perről küldött tudósításaiban az érzelmekben és megítélésekben ez a kettősség érvényesült. Zoltán alispánt, aki a tárgyalás minden ülésén megjelent, rokonszenves, szimpatikus embernek mutatja be,⁶⁴ sőt egyik cikkében külön részt is szentel egyéniségének, megvédi egyes lapok olyan beállításától, amely szerint „saktervért reggelizik tejföllel, s egész prelekciókat tart a tanúknak. Soha ennél nagyobb csalódás”.⁶⁵ — Mikszáth benne látja azt az erőt, amely még életet tudna lehelni a vármegyei szervezetbe, ha minden alispán olyan lenne, mint Zoltán János „az emberek nem mosolyognának gúnyosan a »tekintélyes vármegye« szónál”.⁶⁶ Határozottsága írónk rokonszenvét vívja ki. A tárgyalás folyamán Eötvös az alispánnak egy akkor foganatosított intézkedését kifogásolta, és megjegyezte, hogy olyat tenni még a királynak sem szabad. E megjegyzéshez Mikszáth Kálmán a következőket fűzi:

„Zoltán alispán jelen van, éppen mellettem ül; kedves és közszívetben álló fiatalember; hangjában, modorában a régi oligarha alispánok ereje, hatalma lüktet, s amint dacosan megrázza arisztok-

⁶⁴ MKÖM 66. köt. 132. *A tekintetes törvényszék előtt*; jún. 21.

⁶⁵ MKÖM 66. köt. 217. *Az elnök és a vicispán*; júl. 15.

⁶⁶ MKÖM 66. köt. 219. uo.

ratikus fejét, mintegy mondani látszik: »Hja, a királynak sok nem szabad«⁶⁷.

A nagyhatalmú alispánok iránt érzett szimpátia hatja át ezt a megállapítást. Hasonlóan rokonszenvesnek mutatja be a hírhedt csendbiztost, Vay Györgyöt. A bíróság előtti megjelenését előkészíti, feljegyzi foghegyről adott válaszait, és amikor a védőkkel szemben alkalmazott megjegyzéséért Korniss elnök figyelmeztette, Mikszáth bosszús megjegyzést tesz az elnökre is.⁶⁸ Egy másik helyen némi nosztalgiával szól a csendbiztosi intézményről:

„A nemes vármegyére olyan nagyon rákönyökölt az idő, úgy fojtogatta, ölte, hogy a csendbiztosi intézményből is kiszorította a lélegzetet. Ezek már a legutolsó példányok. De nem ám olyan rossz emberek, amilyeneknek a német újságok befestik. Volt ám azokba szív is sokszor a kegyetlen taktika mellett. Maga Vay Gyurka se rossz ember. Kék szeméből ki-kinéz lopva a szelídség és a kedély.»⁶⁹

A cikkek egyikében, másikában előbukkan a megye szelíd, szomorkás bírálata is. Így a hamis passzussal kereskedő lócsi-szár története után felmerült Mikszáthban a kérdés: mit szól e nyílt úzérkedéshez a megye, majd az anekdotázó szabolcsi öregúr válaszával fejezi be a történetet: „Semmit [se szól], öcsém, az már maga is hamis lovon nyargal az örvény felé.”⁷⁰ Hasonló rezignációval rekeszti be Scharf Móric esküre bocsátása felett döntő tárgyalásról szóló beszámolóját is: Scharf Móriccal együtt „elmehet már maga a vármegye is”.⁷¹

A vármegyével kapcsolatos érzelmek visszatérnek *A tekintetes vármegye* című írásában, amely a felmentő ítélet után, augusztus 5-én látott napvilágot. Ebben rövid portrét rajzol Gräffl főispánról, korábbi írásai mozaikjaiból összeállított arcképet

⁶⁷ MKÖM 66. köt. 159. *A tekintetes törvényszék előtt*; jún. 26.

⁶⁸ „Az elnök, ki ma ballábbal kelt fel, ezért is meginti Vayt.” MKÖM 66. köt. 228. *A tekintetes törvényszék előtt*; júl. 19.

⁶⁹ MKÖM 66. köt. 250. *A nyíregyházi tárgyalásról*; júl. 23.

⁷⁰ MKÖM 66. köt. 223. *Mi a foglalkozása?*; júl. 17.

⁷¹ MKÖM 66. köt. 255. *A „vármegye tanúja”*; júl. 25.

közül Zoltán Jánosról, sőt az arckép-csarnokból Henter Antal, a nemzetes várnagy úr sem marad ki (a róla írt egy hasábian szintén korábban közölt történetet elevenít fel írónk, de egyben makulátlan becsületéért is síkra száll), végül a vármegyei hierarchiának megfelelően, a megyei huszár, a „hallja kend” Samu is helyet kap. A karcolat bevezetője azonban új elemeket is tartalmaz. Érzékelteti Mikszáth gyors reagálását a megyecellenes vélemények elterjedésére:

„A tekintetes vármegye! Szegény, elsoványított óriás! Azt a gyanút kenik rá, hogy már oly gyöngye ő, ki viharokkal dacolt, ki kormányokat tört össze egykor, hogy most elaggva már ablakverésben virtuskodik, mint a vásott gyerkőc, és azt kenik rá, mintha mégis oly erős volna, hogy fel akarja fordítani a világot, és századokkal is visszalöki, ha neki úgy tetszik.”⁷²

Az első mozzanat a Nyíregyházán bevett ablakokra vonatkozik, a második Eötvös nagy védő beszédének koncepciójára. De ez utóbbit néhány sorral alább Mikszáth meg is fogalmazza:

„Derék vén tintatartó, melyből annyiszor kelt ki fényesen az igazság, jog, szabadság. Ezek laktak benne örökösen, s harcolni jöttek, hogyha kellett. Most Eötvös azt mondja, hogy a középkor fúriái másztak elő onnan. Repedj meg, öreg kalamáris, szegyenletben! Nem, azt már nem érdemelte meg a vármegye . . . Fiú ebben a pörben megtagadta szülőjét. Minek kellett azt kétszer megcsinálni? . . .”⁷³

Ez utóbbi mondattal Mikszáth egyértelműen Eötvös Károly korábbi vármegyei pályafutására utal, hiszen mindenki által ismert tény, hogy Eötvös 1867-től 1871-ig Veszprém megye tiszti ügyésze volt, majd egy ideig a veszprémi királyi törvényszék mellett a közvádoló királyi ügyész feladatkörét töltötte be.

A korábbiakban több ízben utaltam arra, hogy a tiszacszlári vád milyen magas hullámokat vetett, és a közvélemény széles köreibe befészkelte magát az a hit, hogy a vádlottakat nem ok

⁷² MKÖM 66. köt. 297. *A tekintetes vármegye*; aug. 5.

⁷³ MKÖM 66. köt. 297—8. uo.

nélkül helyezték vizsgálati fogságba. Az eddigi fejtegetések során megkíséreltem felvázolni Mikszáth álláspontját a nyíregyházi tárgyalással kapcsolatban. Utaltam azokra a mozzanatokra, amelyek egyértelműen arról tanúskodnak, hogy nem hitt a vérvádban, hogy az egész ügy mögött az antiszemita kampány céltudatos törekvését látta. Ezt a véleményét nem módosítják, hanem csupán árnyalják azok az észrevételek, amelyeket az előbbieken Mikszáth fenntartásainak érzékeltetésére felsoroltam.

Ezeket az észrevételeket nem kívánom csökkenteni, de a tények valódi megítéléséhez az is hozzátartozik, hogy a tárgyalás folyamán Mikszáth lapjában a *Pesti Hírlap*ban megjelent vezércikkek a tárgyalás megítélésében sokkal több előítélettel letoltgatták a vádlottuk helyzetét, sokkal inkább hangot adtak az antiszemita álláspontnak, mint ahogy a helyszínen, az ellentétes vélemények és meggyőződések között tartózkodó Mikszáth. Az említett vezércikkek anonim írásként jelentek meg, különböző belső munkatársak tollából származhattak. Hogy ezek az újságírók kik voltak, azt ma már megállapítani nehéz, de az bizonyos, hogy a per hat hete alatt megjelent tizenhét vezércikk egyike sem származott Mikszáth tollából.

A *Pesti Hírlap* 1883. június 20-i számában napvilágot látott *A tárgyalás első napja* című vezércikk a lap felháborodásának adott hangot Szeffert Ede vádbeszédének hangvétele és tárgyalási tónusa miatt:

„az a vádbeszéd — fejtegették —, mellyel a főügyészi helyettes ma előállani jónak látta, nem vádbeszéd. Vagy ha az: akkor a vizsgálóbíró és az eljáró bíróság ellen intézett vádbeszéd.”

A per alakulása szerint ingadozott a szerkesztőség véleményének hangot adó vezércikk érvelése. Egyik cikkben elítélték a tárgyalóteremben kialakuló presszionáló hangulatot,⁷⁴ a másokban annak a véleményüknek adtak hangot, hogy

⁷⁴ *A tüntető közönség* — *Pesti Hírlap*, 1883. jún. 22. 171. sz. 1.

„eddig azonban minden úgy összetalálkozott, hogy csak aggodalommal nézhetünk a törvényszéki dráma kifejlődése elé. A dilemmából csak az ment meg mindenkit, csak az menti meg az ország reputációját, ha a sakterek bűnösnek bizonyulnak. A harc tehát nemcsak a sakterek élete miatt folyik. A játékban benne van most már Magyarországhírneve is.”⁷⁵

Amikor a nyíregyházi törvényszéken felvetették Szeffy Ede visszahívásának szükségességét, a *Pesti Hírlap* szerkesztősége felhívta a figyelmet, hogy elsőként adtak hangot annak a véleményüknek, hogy a főügyész helyettes

„rossz szolgálatot tett az igazságügy és a társadalmi béke érdekeinek, midőn mindjárt a végtárgyalás megnyitása alkalmával a közvádoló szerepét a védőivel cserélte föl.”⁷⁶

Ezt az álláspontot fenntartva a negatív észrevételek kiterjesztették Korniss Ferenc törvényszéki elnökre, aki tekintélyével befolyásolja a per menetét.⁷⁷ A hullacsempészes tárgyalásakor a szerkesztőségi cikk azt fejtegeti, hogy a vádlottak valószínűleg bűnösök,⁷⁸ és az eljárás folyamán felmerülő erőszakos vallomástétel lehetőségét is elutasítja:

„Nem tehetünk róla, de mi nem bírunk megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy Vogel vádjai egész mértékükben igazak lehessenek. Smilovics és Hersko is állítják, hogy kínozták őket, noha mikor elmondják, hogy miképp, kiderül, hogy az nem volt kínzás.”⁷⁹

A budapesti orvosprofesszorok szakértői meghallgatásakor a lap vezércikkírója elítélte a közönség érzelme nyilvánulásait, de még mindig úgy látta, hogy az lenne a legmegnyugtatóbb, ha kiderülne a vádlottak bűnössége:

„Az eszlári pör, fájdalom világhírűvé lett. Akár miként dül el, mireánk nem háramlik belőle se haszon, se dicsőség. Még kisebb lenne a baj, hogyha napnál világosabban kiderülne, hogy mind igaz,

⁷⁵ *A dilemma* — Pesti Hírlap, 1883. jún. 23. 172. sz. 2.

⁷⁶ *Szeffy Ede visszahívása* — Pesti Hírlap, 1883. jún. 26. 175. sz. 1.

⁷⁷ *Hibák halmaza* — Pesti Hírlap, 1883. jún. 28. 177. sz. 1.

⁷⁸ *A zűrzavar* — Pesti Hírlap, 1883. júl. 4. 183. sz. 1.

⁷⁹ *A kivallatás* — Pesti Hírlap, 1883. júl. 6. 185. sz. 1.

amit Scharf Móric, Matej Ignác vallott s amit hinni hajlandó a nyíregyházi tárgyalások publikuma. Intenzív erővel lépne föl talán a zsidók elleni gyűlölet, de nem tartana sokáig. A bűnösök levevén büntetésüket, a szenvedélyek helyett engednének lassan-lassan ismét az engesztelődés, a türelem, a béke s talán a felebaráti szeretet szelídebb szellemének . . .”⁸⁰

A *Pesti Hírlap* vezércikkeinek hangvételében csak akkor következett be változás, amikor Ónody Géza a tárgyalás épületében megtámadta Szeffert Edét. A vezércikk elmarasztalta a megtámadás okát (a támadó nevét le sem írták), és megnyugodtak abban, hogy ez az eset nem borította fel a per menetét. A cikkben kifejtették, hogy „a közvádlónak és a védőknek tűrniök is kell, mennyit magas hivatásuk eklatáns sérelme nélkül eltűrhetnek”.⁸¹ Négy nappal később, miután a bíróság elvetette Scharf Móric megesketését, az újság vezércikke a felmentés eshetőségeit boncolta.⁸² Amikor pedig a főügyész helyettes elejtette a vádat, akkor — először a per folyamán — szignált, Beksics Gusztáv névalírásával jelölt vezércikk jelent meg a *Pesti Hírlap* hasábjain. Az egész címodalt elfoglaló írásában Beksics Szeffert eljárásával foglalkozott, és megállapította, hogy

„az erkölcsi bátorságnak oly jelét adta, melyre ily izgatott időkben csak kevesen képesek, mert csak kevesen elég bátrak a kötelességet akkor is teljesíteni, mikor az nem tapsokat, hanem vádakokat és gyanúsításokat provokál”.⁸³

A felmentő ítélet után Törs Jenő *Roma locuta est* című vezércikkében méltatta a bíróság döntését.⁸⁴

A korabeli lapokat olvasva kitűnik, hogy a tiszaezlári per az egész társadalmat megbolygatta. Mikszáth magatartását nem lehet tehát függetleníteni az országot eltöltő atmoszférától.

⁸⁰ *A szakértők* — *Pesti Hírlap*, 1883. júl. 13. 192. sz. 1.

⁸¹ *A nyíregyházi tárgyalás* — *Pesti Hírlap*, 1883. júl. 21. 200. sz. 1.

⁸² *Vége felé* — *Pesti Hírlap*, 1883. júl. 25. 204. sz. 1.

⁸³ *Szeffert Ede* — *Pesti Hírlap*, 1883. júl. 28. 207. sz. 1.

⁸⁴ *Pesti Hírlap*, 1883. aug. 4. 214. sz. 1–2.

A történelmi tények arra mutatnak, hogy az 1880-as évek elején — a sajátos társadalmi helyzet következményeként — termékeny talajra talált az antiszemita agitáció. A legújabb történelmi kutatások már kimutatták, hogy míg kezdetben Istóczy Győző magányos megszállottként hirdette a faji uszítás jelzavait, addig a tiszaezlári vérvád-történettel ez az elszigetelt mozgalom megtalálta az izgatásnak azt az eszközt, amellyel hatni tudott az egykorú magyar társadalom tudatára.⁸⁵

A tanulmányban kifejtettek viszont arra mutatnak, hogy Mikszáth Kálmán egyaránt szembeszállt Istóczy Győző fixa ideájával és a tiszaezlári vérvád rémképeivel. Liberális szemlélete szembefordította a szélsőséges uszítással, elutasította az otromba vádakát; érezte és érzékelte az emberi, lélektani képtelenségek halmazát, amellyel a vádat építették. Ezek a tények erősítették, táplálták meggyőződését, edzették lelkét akkor is, amikor a vizsgálati időszak volt, és akkor is, amikor a bírósági tárgyalások folytak. Már idézett soraival jellemezhetjük leghitelesebben ezeknek a hónapoknak az atmoszféráját:

„A sakter-pör hasonlít a felhőkhöz vagy a ködhez, amelyből kiki olyan képet lát, aminőket az ő fantáziája bír kiszínezni magának.”

Mikszáth Kálmán szeme áthatolt a ködön. Ezt nemcsak a Nyíregyházáról küldött beszámolóí bizonyítják, hanem a következő hónapok és évek politikai karcolatai is, amelyekben bátran szállt szembe a szervezett politikai erőként fellépő antiszemita párt demagógiájával. (Ennek taglalása azonban már egy következő tanulmány tárgya lesz.) De azt tudnunk kell Hegedüs Sándorral ellentétben, hogy a múlt század végi Magyarország nem volt Franciaország és Mikszáth nem volt Zola. Egyébként is a tiszaezlári per több mint egy évtizeddel korábban zajlott le, mint a Dreyfus-ügy. Kérdés végül, hogy tudo-

⁸⁵ KUBINSZKY JUDIT: *Az antiszemita párt megalakulása és részvétele az 1884-es választásokon* — Legújabbkori Történelmi Múzeum Évkönyvei V–VI. köt. 1966. 106–60.

mányos megalapozottsággal egyenlőségi jelet lehet-e tenni Eötvös Károly és Émile Zola működése között. Kétségtelen, hogy a legnagyobb bátorságot Zola tanúsította, hiszen fellépéséért vállalnia kellett a hatalom börtönbüntetését. Ennek ellenére értékelnünk kell Mikszáth Kálmán becsületességét, józanságát, tárgyilagosságra való törekvését és mindenek felett álló humanizmusát is.

RUBNYÓ ISTVÁN